

SİYASİ İQTİSADIN PERSPEKTİVLƏRİ: TƏDQIQAT PREDMETİ GENİŞLƏNİR

Daxil olub: 3 aprel 2025-ci il
Qəbul olunub: 21 aprel 2025-ci il

Received: 3 April 2025
Accepted: 21 April 2025

Əlican Babayev
i.e.d., prof., UNEC
alican.babayev@unec.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-9968-9677>

<https://doi.org/10.30546/UNEC.SR.2025.13.1001>

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi bu gün inkişaf edən sosial-iqtisadi proseslərin gedişində yaranan və bütövlükdə iqtisad elminin, xüsusən də siyasi iqtisadın qarşısında yeni vəzifələr qoyan həmin yeni hadisələri təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı dialektik, konkret-tarixi, sistemli təhlil və məntiqi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın məhdudluğu siyasi iqtisad elmi üzrə mövcud olan əsərlərin əksəriyyətində bu elmin mövzusunun genişləndirən, sosial-iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklərin kifayət qədər araşdırılmaması hesab edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində yeni texnologiyaların sürətli inkişafının təsiri altında müasir məhsuldar qüvvələrin strukturunda yaranan və iqtisad elminin özünün predmetini genişləndirən yeni hadisələr təhlil edilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ondan milli dövlətin səmərəli sosial-iqtisadi siyasətinin inkişafı üçün zəruri olan məhsuldar qüvvələrin strukturunda baş verən son dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı müasir məhsuldar qüvvələrin inkişafı prosesində hazırda meydana çıxan yeni hadisələrin öyrənilməsində bir elm kimi siyasi iqtisadın imkanlarının müəyyən edilməsində və bununla da onun predmetinin genişləndirilməsindədir.

Açar sözlər: *siyasi iqtisadın predmeti, məhsuldar qüvvələr, yeni texnologiyanın inkişafı, investisiya fəaliyyəti, investisiya layihələrinin sosial xarakterinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi tədqiqatların rolu.*

PERSPECTIVES OF POLITICAL ECONOMY: WIDENING THE SUBJECT OF INVESTIGATION

Alijan Babayev
Dr., prof., UNEC

Abstract

The aim of this study is the examination of new phenomena observed within ongoing socio-economic processes, which, in turn, set new challenges for economic science

in general and political economy in particular. The research was conducted using methods such as dialectical analysis, concrete-historical approaches, systematic analysis, and logical inference. The study's limitations include insufficient exploration of changes in socio-economic life that significantly expand the subject matter of political economy as a science, a gap observable in most existing works on economic theory, particularly those concerning political economy. The study's outcome lies in the analysis of new elements emerging within the structure of modern productive forces under the influence of rapid technological advancements, which thereby alter the subject of economic science. The practical significance of the research is its applicability in assessing shifts within the structure of contemporary productive forces, essential for developing effective socio-economic policies at the national level. The study's scientific novelty and originality lie in uncovering the potential of political economy as a discipline to analyze new phenomena emerging in the process of productive force development, thereby expanding its scope as a science.

Keywords: *subject of political economy, productive forces, progress of new technologies, investment activities, evaluation of social character of investment projects, role of economic investigation.*

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ: РАСШИРЯЯ ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Алиджан Бабаев
д. э. н., профессор, UNEC

Резюме

Целью исследования является анализ тех новых явлений, которые возникают в ходе социально-экономических процессов, развивающихся сегодня, и которые ставят новые задачи перед экономической наукой в целом и, в том числе, перед политической экономией. В ходе исследования применялись такие методы, как диалектический, конкретно-исторический, методы систематического анализа и логического обобщения. Ограничением исследования может считаться нехватка в большинстве имеющихся работ по экономической теории и, в частности, политической экономии как науки исследования тех изменений в социально-экономической жизни, которые расширяют сам предмет этой науки. В результате исследования были проанализированы новые явления, возникающие в структуре современных производительных сил под влиянием быстрого развития новых технологий и расширяющие сам предмет экономической науки. Практическое значение исследования состоит

в том, что оно может быть использовано при оценке происходящих в последнее время сдвигов в структуре производительных сил, которая необходима для разработки эффективной социально-экономической политики национального государства. Научная новизна и оригинальность исследования заключаются в выявлении возможностей политической экономии как науки в исследовании новых явлений, возникающих в настоящее время в процессе развития современных производительных сил и тем самым расширяющих ее предмет.

Ключевые слова: предмет политической экономии, производительные силы, развитие новых технологий, инвестиционная деятельность, оценка социального характера инвестиционных проектов, роль экономических исследований.

Giriş

Müasir dövrdə siyasi iqtisadın rolu və onun inkişaf perspektivləri haqqında danışarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, elmi, texniki və texnoloji tərəqqinin, eləcə də ən müxtəlif sahələrdə əmək prosesində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin təsiri altında istehsal fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi şəraitində bu rolun artması obyektiv xarakter daşıyır. Deyə bilərik ki, bu cür hadisələr bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin maddi-əşyavi amillərinin vəziyyətində bilavasitə əks olunur. Nəticə etibarilə, bütün bunlar *siyasi iqtisadın predmetinin genişlənməsi* deməkdir, çünki bu, həm istehsal prosesində yaranan iqtisadi münasibətlərə, həm də cəmiyyətin həyatının mühüm sosial aspektlərinə aiddir. Məlum olduğu kimi, bu amillərin hər ikisi bilavasitə siyasi iqtisadın tədqiqat sahəsinə daxildir. Buna görə, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş verən konkret proseslərin, habelə dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində görülmə tədbirlərin *sosial təhlilinin* əhəmiyyəti artır.

Söhbət bu sahədə qəbul edilən və ya yaxın gələcəkdə qəbul ediləcək iqtisadi qərarların *ilk növbədə* bu qərarların *bilavasitə* etdiyi insanlar üçün və *ikincisi*, bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial əhəmiyyətinin təhlilindən gedir. Həm dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı elementlərinə, həm də bütövlükdə bu siyasətə məhz sosial əhəmiyyət mövqeyindən baxılmalıdır və siyasi iqtisad elminin qarşısında duran vəzifə bundan ibarətdir.

Bundan əlavə, bu gün sürətlə dəyişməkdə olan dünyada dövlətlərarası rəqabətin açıq-aydın kəskinləşdiyi şəraitdə deyə bilərik ki, uzunmüddətli dövrdə milli dövlətlər üçün oriyentir olan *hədəf - iqtisadi indikatorların* müəyyənləşdirilməsi siyasi iqtisadın əsas *praktiki* vəzifələrindən biridir. Siyasi iqtisad üzrə tədqiqatçılar, öz

növbəsində, milli inkişafın bu məqsədlərinə uyğun olaraq və onlara güvənməklə, növbəti addımı atır: ən perspektivli və buna görə prioritet hesab olunan konkret istiqamətləri və sənaye sahələrini müəyyənləşdirir və onların müstəsna əhəmiyyətə malik olmasını əsaslandırır. Bu isə həm hərtərəfli təşkilati və institusional dəstək, həm də büdcədən maliyyələşdirmə olmasını nəzərdə tutur.

Bu cür perspektivlərin və prioritetin müəyyənləşdirilməsi ümummilli miqyaslı ictimai-siyasi məsələdir və buna görə də, bilavasitə siyasi iqtisadın predmetinə daxildir.

1. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin sosial aspektləri

Bu gün şahidi olduğumuz proseslər - elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, texniki və texnoloji parkın davamlı yenilənməsi siyasi iqtisadın qarşısında obyektiv olaraq yeni problemlər qoyur. Eyni zamanda siyasi iqtisadın predmetinin sosial-iqtisadi fəaliyyətin *məhz hansı sahələrinin hesabına* genişlənməsi məsələsi siyasi iqtisad mütəxəssislərinin elmi dairələrində müzakirələrə səbəb olur. Məsələn, Rusiya iqtisadçısı *V.T.Ryazanov* siyasi iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi olduğunu xüsusilə vurğulayaraq göstərirdi ki, “siyasi iqtisadın bilavasitə tədqiq etdiyi problemlər” sırasına “yalnız real istehsal sahəsi deyil, həm də maliyyə fəaliyyəti” daxildir [1,s.199]. Siyasi iqtisadın predmeti ilə bağlı buna oxşar başqa analoji fikirlər də var.

Bununla əlaqədar deyə bilərik ki, həqiqətən, bütün müasir iqtisadiyyatın strukturunun mürəkkəbləşməsi səbəbindən siyasi iqtisadın tədqiqat dairəsi genişlənməkdədir. Eyni zamanda bizə belə gəlir ki, siyasi iqtisadın predmeti, obyektiv olaraq, *hər halda, ilk növbədə istehsal sahəsində* inkişaf edən proseslər hesabına genişlənilir. İstehsal bazasına və müasir məhsuldar qüvvələrin strukturuna təsir edən ən mühüm dəyişikliklər, əvvəlki kimi, yenə də məhz burada baş verir və məhz onlar siyasi iqtisadın predmetinə daxildir. Bundan əlavə, məhz yeni texnologiyaların inkişafı səbəbindən bu gün siyasi iqtisadın qarşılaşdığı bir sıra əlavə məsələlər yalnız maddi və maliyyə baxımından deyil, həm də sosial baxımdan əhəmiyyətli məsələlərdir. Bunların arasında *investisiya fəaliyyətinin inkişafı* ilə bağlı məsələlər xüsusi qeyd edilməlidir.

İqtisadi fəaliyyətin məhz bu növünə xüsusi diqqət yetirilməsi onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd olunan bütün texniki və texnoloji dəyişikliklər ilk növbədə yeni, ən müasir texnologiyaların yaradılması ilə əlaqəli sahələrdə daim investisiya axını tələb edir. Bu, elmi tədqiqatların özünün obyektiv bahalaşması, o cümlədən elmi fəaliyyətin

yətlə məşğul olan alimlərə əməkhaqqı ödənilməsi və istifadə edilən avadanlığın getdikcə mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədardır.

Buna görə də, əsas vəsaitlərə sanballı investisiya qoyuluşları zamanı yaranan və ilk növbədə qoyulmuş sərmayənin *səmərəliliyinin* müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələləri bilavasitə siyasi iqtisadın öyrənilməsi sahəsinə aid etməmək olmaz. Bu halda bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi ilə bağlı bu və ya digər konkret məsələlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan başqa iqtisadi fənlərdən fərqli olaraq, siyasi iqtisad çərçivəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemi cəmiyyətin uzunmüddətli sosial-iqtisadi maraqlarının və məqsədlərinin reallaşdırılması baxımından qəbul edilir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, siyasi iqtisad çərçivəsində bəzi başqa vacib nəzəri məsələlər, o cümlədən anlayışlar aparatı ilə əlaqəli məsələlər də həll edilir. Siyasi iqtisad baxımından vacib olan bu cür məsələlərə nümunə kimi, sosial-iqtisadi inkişafı xarakterizə edən müəyyən kateqoriyaların *mahiyyətinin* aydınlaşdırılması məsələsini qeyd etmək olar. Fikrimizcə, belə kateqoriyalar arasında bu və ya digər hərəkətlərin *qiymətləndirilməsi meyarlarının təkmilləşdirilməsi* məsələsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu halda nəyi nəzərdə tuturuq?

Nəzərdən keçirdiyimiz investisiya fəaliyyəti məsələsinə nümunə kimi, hər hansı konkret layihəyə (obyektə) investisiya qoyuluşu problemini götürək və bu nümunənin daha əyani olması üçün fərz edək ki, həmin layihə artıq sona çatıb və deməli, onunla bağlı texniki və iqtisadi planlar yerinə yetirilib. Müvafiq surətdə, tam əsasla güman etmək olar ki, belə layihəyə qoyulmuş sərmayə müsbət rol oynayıb. Lakin məhz bu məqamda *investisiyaların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi* prinsipi ilə bağlı suallar yaranır. Bununla əlaqədar qarşıya çıxan əsas sual: belə investisiyaların “səmərəliliyi” dedikdə *nə* nəzərdə tutulmalıdır?

Bir tərəfdən, sanki aşkardır ki, qoyulan investisiyaların səmərəliliyi onların gəlirliliyi, yəni birbaşa maddi faydalılığı ilə müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan, investisiya səmərəliliyinin meyarı, təbii ki, sərmayə qoyulmuş kapitalın sahibi tərəfindən əldə edilmiş gəlirdir və bazar təsərrüfatçılıq sistemi şəraitində burada heç bir uyğunsuzluq ola bilməz. Başqa sözlə, əgər sərmayə qoyulmuş kapital ödənməşdirsə və ya onun yaxın gələcəkdə ödənəcəyi ilə bağlı dəqiq bir hesablama varsa, bu kapitalın sahibinin mövqeyindən, qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyi göz qabağındadır. Lakin *digər tərəfdən*, qoyulmuş investisiyaların *sosial aspekti* də var və investisiya nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı bu məqamı nəzərə almamaq mümkün deyil.

Bu halda nəzərə almaq vacibdir ki, söhbət məhz *sosial obyektlərə* qoyulan investisiyalar barədə getmir, bu məsələyə aşağıda yenə qayıdacağıq. İndi isə başqa məsələ - milli dövlət çərçivəsində həyata keçirilən *istənilən* layihələrin (obyektlərin) sosial əhəmiyyəti məsələsi nəzərdə tutulur. Fakt budur ki, hər yeni istehsal müəssisəsi və ya infrastruktur obyekti, sırf iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı, əhalinin yeni iş yerləri ilə təmin edilməsindən başlayaraq, cəmiyyətdə ümumi əlverişli sosial-siyasi mühitin formalaşmasına qədər vacib bir sosial funksiya daşıyır. Bu, öz növbəsində ölkədə daxili sabitliyin təmin edilməsində vacib bir amil və davamlı inkişafın rəhnidir.

Aydın məsələdir ki, belə bir sosial əhəmiyyətli işin yerinə yetirilməsi, digər amillərdən əlavə, investisiyanın *keyfiyyətə məzmunundan* asılıdır. Sərmayə qoyulmuş vəsaitin sırf kəmiyyət parametrlərindən fərqli olaraq, bu o deməkdir ki:

- investisiya vəsaitlərinin ilk növbədə yeni və son texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı olan və bununla da bütün iqtisadiyyat miqyasında daha qabaqcıl texnoloji mühit yaranmasına töhfə verən layihələrə yönəldilməsinə üstünlük verilməlidir;

- sərmayə qoyulması nəticəsində *iş yerinin humanistləşdirilməsi* məsələlərinin, daha geniş mənada - işçinin öz işi ilə bağlı vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirməsi üçün *hərtərəfli rahat şərait* yaradılması məsələlərinin həll edilməsi əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Bu baxımdan, siyasi iqtisadın maraq dairəsinə birbaşa daxil olan daha bir vacib məsələ yaranır. *Bir tərəfdən*, aşkardır ki, *böyük sosial əhəmiyyətə malik olan sahələrə* (sektorlara) üstünlük verilməsi müasir dövlətin bütün iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə, iqtisadi və investisiya siyasətinin təməl daşlarından biri olmağa davam edəcəkdir. Eyni dərəcədə aşkardır ki, bu cür sektorlar sırasına ilk növbədə yuxarıda qeyd etdiyimiz sosial sfera (xüsusilə təhsil və səhiyyə) sahələri, habelə onlarla “qonşu” sahələr daxil olacaq.

Digər tərəfdən, bizə belə gəlir ki, formal əlamətlərə görə sosial əhəmiyyətli sahələrə aid olmayan, lakin *özləri* mühüm sosial tapşırıqları yerinə yetirən *ayrı-ayrı layihələrin necə və hansı meyarlara görə* qiymətləndirilməli olması sualının cavabı heç də aşkar görünmür. Bizim fikrimizcə, inkişaf etmiş hər hansı müasir iqtisadiyyat çərçivəsində xeyli sayda bu cür obyektlər vardır və onların sosial əhəmiyyət kəsb etməsi dərəcəsinin *sübutlar əsasında* müəyyən edilməsi hərtərəfli sosial inkişafın dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulan dövlət ehtiyatlarını *həqiqətən* mühüm sosial yük daşıyan layihələrin (obyektlərin, müəssisələrin) xeyrinə daha əsaslandırılmış və daha səmərəli şəkildə bölüşdürməyə imkan verəcəkdir.

Fikrimizcə, belə əhəmiyyətli sosial yükün mövcud olması aşağıda sadalanan vasitələrlə müəyyən edilə bilər:

- müəyyən ərazidə - və ya, əgər böyük layihələrdən söhbət gedirsə - hətta bütün milli iqtisadiyyat çərçivəsində məşğulluq probleminin həllində belə bir layihənin aktiv rolu;
- yüksəkixtisaslı kadr ehtiyatlarının hazırlanması ilə əlaqədar bu və ya digər proqramlarda (tədbirlərdə) iştirak etmək;
- ətraf mühitin qorunması məsələlərinin həlli.

Beləliklə konkret layihə yuxarıda sadalanan meyarlardan ən azı birinə uyğun olduğu halda, həmin layihəyə mühüm sosial əhəmiyyət vermək məqsəduyğundur. Bu məsələ müvafiq dövlət hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanlarının qərarı çərçivəsində edilə bilər, belə qərarın ekspert əsaslandırılması isə siyasi iqtisad sahəsindəki mütəxəssislər tərəfindən hazırlana bilər.

Bu problemlə birbaşa əlaqəli başqa bir məsələ də var. Mühüm perspektivli əhəmiyyət kəsb edən bəzi layihələr yalnız işlənilib hazırlanma mərhələsində, yaxud planlaşdırma və ya razılaşdırma mərhələlərində ola bilər. Əslində yeni texnologiyaların sürətli inkişafı və investorların seçimlərində müvafiq dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı layihələrin həyata keçirilməsinin institusional və hüquqi təminatı sadəcə ləngiyə bilər. Buna görə də, belə layihələr arasında sosial cəhətdən ən əhəmiyyətli və bu səbəbdən, həm texniki tərəfdən və maliyyə-iqtisadi baxımdan, həm də ən başlıcası - cəmiyyətin maraqları baxımından ən perspektivli olanların *qabaqcadan* seçilməsi siyasi iqtisadın birbaşa vəzifəsidir.

Müvafiq olaraq, investisiya fəaliyyətinin konkret nümunələrinin *sosial əhəmiyyətinin* bu cür təhlili ən müxtəlif suallara cavabları ehtiva edə bilər. Məsələn, bəzi texnologiyaların istehsalçıları uzun müddətdir ki, bazarda fəaliyyət göstərir, bazarda *artıq* möhkəm yer tutublar, lakin *yeni*, mütərəqqi texnologiyalar istehsal etmir, risk etməməyə, belə texnologiyalara investisiya qoymamağa üstünlük verirlər. Belə istehsalçıların xeyrinə praktikada tez-tez rast gələn investisiya əyintiləri uzunmüddətli ictimai maraqlara cavab verirmi? Məlum məsələdir ki, investorların bazarda zamanətli “taxça”ya sahib olması - ən azı daha bir müddət ərzində - onların qazanc əldə etməsinə də zamanət verir, lakin zaman keçdikcə obyektiv olaraq köhnələn texnologiyalarla bu cür “əylənmək” getdikcə kəskinləşən rəqabət şəraitində gələcək texnoloji geriləmənin təməlini yaratmırmı? Aydındır ki, bu cür suallara cavablar birbaşa siyasi iqtisadın predmeti ilə bağlıdır.

Eyni zamanda, əlbəttə ki, məsələnin kəmiyyət tərəfini də, yəni qabaqcıl texnologiyaların işlənilib hazırlanması üçün böyük investisiyalar tələb olunduğunu və

çox vaxt sərmayə qoyuluşlarının bir dəfə icrasının kifayət etmədiyini, müəyyən müddət təkrarlanmalı olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bununla əlaqədar, investorların mövqeyindən tamamilə haqlı olaraq, investisiya xərclərinin çıxarılması və üstəlik, mənfəət məsələsi mütləq yaranır. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, investisiyaların səmərə verməsi konkret texnologiyalar üzərində laboratoriya şəraitində iş başa çatan kimi və hətta istehsal prosesində istifadə üçün *təhvil verildiyi anda* da deyil, yalnız həmin texnologiyalardan sənaye miqyasında *istifadənin nəticələrinə əsasən* təmin olunur.

Başqa sözlə, yeni və ən müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi problemi iqtisadiyyatın *miqyaslar hesabına qənaət* prinsipinin təsiri ilə sıx bağlıdır, bu isə həmişə siyasi iqtisadın predmetinə daxil olmuşdur və bu gün də daxildir. Bir məsələni də dəqiqləşdirməliyik ki, belə texnologiyalara investisiya qoyuluşları ilə bağlı xərclərin çıxarılması yalnız həmin texnologiyaların genişmiqyaslı istehsalatda - sənayenin müəyyən sahəsi çərçivəsində və ya hətta bütün milli iqtisadiyyat miqyasında istifadəsi şəraitində mümkündür.

İnvestisiya proseslərinin səmərəliliyi probleminin və onunla bağlı məsələlərin siyasi iqtisad baxımından nəzərdən keçirilməsinin davamı kimi, aşağıda sadalanan ümum-milli əhəmiyyətli problemlərin həllində siyasi iqtisadın rolunun artmasını vurğulamaq lazımdır:

- ümumi işgüzar mühitin (sahibkarlıq mühitinin) yaxşılaşdırılmasında iştirak;
- investisiya fəaliyyətinin hərtərəfli stimullaşdırılması;
- iqtisadi artımın maraqlarına uyğun olan zəruri maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsi;
- əmək bazarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi.

Bu halda, suveren dövlət çərçivəsində *ümumi işgüzar mühitin yaxşılaşdırılmasından* söhbət gedərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, bu kateqoriya həm bir sıra konkret iqtisadi problemlərlə, həm də mühüm sosial məsələlərlə birbaşa bağlıdır və buna görə də, siyasi iqtisad üçün xüsusi maraq doğurur.

Beləliklə, ümumi işgüzar mühitin (sahibkarlıq mühitinin) əlverişli vəziyyəti bunları nəzərdə tutur:

- müəyyən ərazidə - istər suveren dövlətin bütün ərazisində, istərsə də onun ayrıca bir bölgəsində - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi institusional şəraitin olması;
- fiziki təhlükəsizliyin və əmlak təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də daxil olmaqla, tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiə;

- mövcud elmi, istehsal, maliyyə, kadr, məlumat və digər resursların ən rasional və səmərəli istifadəsi üçün optimal təşkilatı və iqtisadi şəraitin yaradılması;
- sahibkarlıq (o cümlədən investisiya) fəaliyyətinə münasibətdə hər hansı sosial və ya digər ayrı-seçkiliyin olmaması, o cümlədən biznes fəaliyyətinə hər cür bürokratik maneələrin qaldırılması sahəsində dövlət orqanları tərəfindən lazımi dəstək verilməsi.

Ümumiyyətlə vurğulamaq lazımdır ki, investisiya prosesində iştirak etmək istəyən sahibkarlar üçün itkilərin azaldılması və lüzumsuz inzibati maneələrin aradan qaldırılması bugünkü şəraitdə hər bir milli iqtisadiyyatın üzləşdiyi ümumi işgüzar mühitin və konkret olaraq, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsindən ibarət ümumi vəzifənin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Deyilənləri davam etdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, konkret olaraq *investisiya mühiti*, ümumi biznes mühitinin ayrılmaz hissəsi kimi, aşağıda sadalanan elementləri özündə birləşdirən mürəkkəb, məcmu kateqoriyadır:

- müvafiq risk dərəcəsinin mövcud olduğu və nəzərə alındığı halda, investisiya qoyuluşunun əsaslandırılmış olmasını müəyyən edən siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial, məişət xarakterli və digər amillər toplusu;
- bu amillərdən səmərəli istifadə edilməklə sonda xərcin çıxarılmasının mümkünlüyü.

Başqa sözlə, investisiya mühitinə investorun öz vəsaitlərini tətbiq etmək üçün bu və ya digər obyektə seçərkən üstünlük verdiyi amillərin formalaşmasına təsir edən *investisiya şərtlərinin məcmusu* kimi baxmaq olar. Konkret makroiqtisadi səviyyədə bu anlayış dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinə aid göstəriciləri ehtiva edir.

2. Yeni texnologiyaların tətbiqi və sosial məsələlər

Bizim fikrimizcə, burada da siyasi iqtisadın predmeti çərçivəsində həll olunmasını tələb edən çox vacib bir nəzəri sual yaranır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin, konkret desək, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün institusional şəraitin əhəmiyyətini yuxarıda xatırlatmışdıq. İndi bununla bağlı bəzi məqamları dəqiqləşdirmək lazımdır. Məsələn, söhbət ondan gedir ki, yeni texnologiyaların geniş miqyasda tətbiqi üçün institusional yeniliklər tələb olunur, bu yeniliklərin olmayacağı təqdirdə belə tətbiq nəinki çətin, hətta, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

Bununla əlaqədar, məsələn, hələ 1977-ci ildə BMT-nin ekspertlər qrupu (qrupun rəhbəri bu hadisədən bir qədər əvvəl Nobel mükafatı laureatı olmuş məşhur iqtisadçı *Vasili Leontyev* idi) tərəfindən hazırlanmış “Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi” (*The*

Future of the World Economy) adlı məruzəni xatırlamaq yerinə düşər. Tədqiqat predmetinin global xarakteri bu sənədin tarixi əhəmiyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdi, lakin bir məqam da diqqətləyiqdir: sənəddə belə nəticə çıxarılır ki, iqtisadi artımın perspektivləri (məruzədə “perspektivlər” əvəzinə “*limit*” terminindən istifadə edilir) təkcə bütövlükdə sosial-iqtisadi şəraitlə deyil, həm də konkret *səmərəli institusional strukturla* bağlıdır. Başqa sözlə, dövlət qurumlarının, daha geniş mənada - bütün dövlət idarəçiliyi sisteminin işinin *keyfiyyətindən* söhbət gedir.

Ayındır ki, burada müasir dövlət tərəfindən həm əhəmiyyətli təşkilati səylər, həm də maliyyə səyləri tələb edən çox bahalı yeniliklərdən söhbət gedir. Məsələn, Belarus iqtisadçısı P.S.Lemeşsenko bununla əlaqədar qeyd edir ki, “institusional yenilik onun tətbiqi üçün xeyli xərc tələb etməkdən əlavə, istehsal, transaksiya və sosial xərclərin artması üçün şərait yarada bilər” [2, s.65]. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ümummilli miqyasda yeniliyin “qiyməti” haqqında söhbət gedirsə, hətta təkcə qeyd olunan istehsal və ya sosial “məsrəflər” həm bilavasitə dövlət vəsaitləri hesabına, həm də özəl mənbələrdən kapital cəlb etməklə çox böyük xərclər tələb edə bilər. Buna görə nəzərdə tutulan institusional dəyişikliklərin, o cümlədən tətbiq edilən innovasiyaların milli və sosial əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla qarşıdakı xərclərin siyasi iqtisad baxımından əsaslandırılmasının hərtərəfli sosial-iqtisadi təhlilinin əhəmiyyəti qat-qat artır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, *gündəmdə olan ekologiya problemlərinin* sosial əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar siyasi iqtisadın predmeti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Ümumiyyətlə xatırlatmaq lazımdır ki, təbii qüvvələr *ən ümumi əmək alətləridir*; buna görə siyasi iqtisad həmin qüvvələri məhz bu mövqedən tədqiq edir. Fikrimizcə, bu nəticə də eyni dərəcədə məntiqlidir ki, ətraf mühitin qorunması problemlərinin əhəmiyyətinin artdığı bütün hallarda - bunun bütün dünya iqtisadiyyatı miqyasında, yoxsa ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar səviyyəsində hər hansı yeni tendensiyalar yaranması çərçivəsində baş verməsindən asılı olmayaraq – siyasi iqtisadın bu problemlərə diqqəti də obyektiv olaraq güclənir.

Bu gün bütün dünyada iqlim dəyişikliyi və elan edilmiş “yaşıl keçid” məsələlərinə diqqətin artması ilə əlaqədar, bəşəriyyət oxşar vəziyyətlə qarşılaşır. Bu şəraitdə baş verən digər hadisələrdən əlavə, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində mümkün dəyişikliklər həm milli iqtisadiyyatların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin vəziyyətinə, həm də əhalinin həyat şəraitinə və ümumi yaşam səviyyəsinə təsir göstərir.

Məsələn, aşkar görünür ki, “*yaşıl gündəlik*” barədə mülahizə və fikirlərin ziddiyyətli olmasına baxmayaraq, real gerçəklikdə bir çox ölkələrdə həm mikro-, həm də makro

səviyyədə “yaşıl investisiyalar”ın həcmi artmaqdadır. Müvafiq olaraq, müxtəlif səviyyələrdə irəli sürülən bir çox müasir ekoloji təşəbbüslərin sosial aspektlərinin uzunmüddətli perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarına birbaşa təsiri getdikcə güclənir.

Aydın ki, investisiya fəaliyyətinin bu növündə dövlət xərcləri aparıcı rol oynayır. Buna görə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı müxtəlif aksiyalar üçün nəzərdə tutulan xərclərlə əlaqədar yaranan bir sıra suallara cavab vermək lazımdır.

Əlbəttə ki, ilk növbədə müəyyən etmək lazımdır ki, konkret ekoloji layihələrin həyata keçirilməsi üçün nə qədər maliyyə vəsaiti və digər maddi ehtiyatlar tələb olunacaq? Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı təşəbbüslərin uğuru nəticəsində gözlənilən ictimai və konkret sosial fayda nədən ibarətdir? Nəhayət, başa düşmək lazımdır: əgər lazım gələrsə, digər inkişaf sahələrindən əhəmiyyətli dövlət ehtiyatlarını yenidən bölüşdürülməsi nə vaxt mümkündür və bu əlavə dövlət dəstəyinin faydası nədən ibarət olacaq?

Bu və digər suallara həm ilk növbədə məsələnin maliyyə və mühasibat tərəfi ilə maraqlanan iqtisadi fənlər çərçivəsində, həm də siyasi iqtisadın genişlənməkdə olan predmeti çərçivəsində cavab vermək lazımdır, çünki bu cavablar məhz problemin *sosial tərəfini* əks etdirməlidir.

Həm iqtisadi tərəqqinin, həm də ümumi ictimai tərəqqinin təmin edilməsində yeni və ən son texnologiyaların rolu məsələsinə yenidən qayıdaraq xatırlatmalıyıq ki, *əmək məhsuldarlığının* artmasından ibarət tarixi prosesdə əsas amil məhz texnoloji çevrilişlərdir və bu həmişə siyasi iqtisadın predmetinin bir hissəsi olmuşdur.

Bununla əlaqədar, süni intellekt texnologiyalarının istehsal proseslərinə, habelə həyatın bir çox digər sahələrinə fəal tətbiqi kontekstində yaranan vəziyyətə nəzər salmalıyıq. Yuxarıda biz əmək prosesində ən yaxşı şəraitin təmin edilməsi üçün bu cür texnologiyalardan istifadə probleminə toxunaraq qeyd etmişdik ki, bu həm də bütün əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Beləliklə söhbət yalnız istehsal prosesinin texniki təchizatının təkmilləşdirilməsindən və hətta bu prosesin gedişində istehsalın və idarəetmənin təşkilinin yeni, qabaqcıl metodlarının tətbiqindən getmir – hərçənd süni intellektin tətbiq sahələrinin genişlənməsi şəraitində yaranan imkanların həyata keçirilməsində bütün bunlar özlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemin daha dərin sosial məzmunu var və bu, əmək məhsuldarlığının artması baxımından yaranan yeni imkanlarla bağlıdır.

Aydındır ki, süni intellekt texnologiyaları obyektiv olaraq, bu artımın təmin olunmasına kömək edir, bu halda insan əməyi daha məhsuldar olur və müəyyən müddət ərzində daha çox tapşırığı yerinə yetirməyə imkan yaranır. Amma, bizim fikrimizcə, məhz burada mühüm bir sosial problem yaranır. İş ondadır ki, məhz belə hallarda *potensial olaraq*, əmək yükünün azalması üçün deyil, əksinə, bu yükün artması üçün imkan yaranır, çünki ən son texnologiyalar işəgötürən əlavə miqdarda əmtəə və ya xidmətlər istehsal etmək, eyni zamanda onları ucuzlaşdırmaq və beləliklə həmin əmtəə və ya xidmətlər bazarda satılarkən rəqabət üstünlüklərinin təmin olunması üçün real imkanlar qazanır.

Qeyd edək ki, iqtisadi tarixdə, xüsusən siyasi iqtisad tarixində belə hallar yaxşı məlumdur. Məsələn, XIX əsrin ikinci yarısında məşhur ingilis iqtisadçısı, burjuva siyasi iqtisadının *riyazi məktəbi* deyilən elmi məktəbin banisi və maksimum faydalılıq nəzəriyyəsini yaradanlardan biri olmuş *Uilyam Stenli Cevons* müasirlərinə xəbərdarlıq edirdi ki, daha az kömür tələb edən buxar mühərriklərinin geniş yayılması sonda kömür istehlakının azalmasına deyil, əksinə, bu istehlakın artmasına gətirib çıxaracaq. Bunun səbəbi – yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni buxar mühərriklərinin artan səmərəliliyi – onlardan ən müxtəlif sahələrdə istifadə edilməsinin çox geniş yayılmasını stimullaşdırır və müvafiq surətdə, kömürə tələbat artırdı. U.S.Jevons bu müddəanı, o cümlədən, özünün “*Kömür məsələsi və bizim kömür şaxtalarımızın tükenməsi ehtimalı*” (*The Coal Question and the Probable Exhaustion of our Coal-Mines*) adlı əsərində əsaslandırır [3, s.428].

Nəticədə kömürlə bağlı bütün məsələlər məhz onun proqnozlaşdırdığı kimi oldu. Yuxarıdakı nümunə, eləcə də buna bənzər digər nümunələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hər hansı resursdan – istər təbii, istərsə insan əməyi ilə bağlı resurs olsun - daha səmərəli istifadə üsullarının tapılması heç də həmin resursun, obrazlı şəkildə desək, “bir küncə atılması”, istehsalın həcmının isə əvvəlki kimi qalması demək deyil. Əksinə, məhz həmin resursdan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün yaranmış imkanlar sonda maksimum mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsalın genişləndirilməsi nəminə onun istehlakının həcmının artmasına gətirib çıxarır.

Cevonsun məntiqini davam etdirərək, bu məntiqi əmək münasibətlərində yaranmış vəziyyətə şamil etsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, əmək prosesində ən qabaqcıl texnologiyaların, o cümlədən süni intellekt texnologiyalarının aktiv istifadəsi heç də bu prosesin avtomatik *humanistləşməsi* demək deyil. Buna görə də, yuxarıda təsvir olunan ssenaridə işçilər üçün həqiqətən rahat - geniş, *sosial* mənada rahat - şərait yaradılmasını təmin etmək haqqında danışılır; əslində, iş vaxtının işçilərin şəxsi həyatının xeyrinə *real* azaldılması əvəzinə, iş gününün *faktiki uzadılması* və işçilərin

faktiki olaraq əlavə işlədilməsi baş verir. Bugünkü şəraitdə sonuncu fakta görə əvvəlki dövrlərdə sınaqdan keçirilmiş normal iş günündən əlavə vaxtda işləməyə görə kompensasiya ödənilməsi prinsipinə heç də həmişə əməl edilmir. Beləliklə, gəc- tez qaçılmaz olan əmək münaqişələrinin qarşısını almaq üçün cari vəziyyətin hərtərəfli sosial təhlili zəruridir.

Ümumiyyətlə sosial-iqtisadi həyatda baş verən yeni hadisələrin *hərtərəfli araşdırıl- masının* vacibliyi məsələsinə qayıdaraq, elmi tədqiqatlar (o cümlədən istehsalın tələbatları ilə bağlı və tətbiqi araşdırmalar), bilavasitə istehsalın təşkili, onun kadr ehtiyatları ilə təmin edilməsi, həmçinin satış məsələlərinin sistemli şəkildə əlaqələndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Yəni, iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti bu məsələlərin həllindən asılıdır. Burada xatırlatmalıyıq ki, əslində satış bazarları problemi həmişə siyasi iqtisadın diqqət mərkəzində olub. Lakin bugünkü şəraitdə məhz istehsalın texniki-texnoloji təchizatında baş verən dəyişikliklərin sürətlənməsi, onun komponentlərinin bahalaşması səbəbindən, təkrar istehsal prosesinin son mərhələsi, yəni istehsal edilmiş məhsulların və ya xidmətlərin satışı bu prosesi başa çatdırmaq və onun iqtisadi baxımdan məqsəduyğun olmasını təmin etmək üçün nəinki zəruri, hətta *həyati əhəmiyyətli* mərhələdir.

İqtisadiyyatın kadr ehtiyatları ilə təmin olunmasına gəlinə, təhsilin təşkilinə yeni yanaşmaların vacibliyi qeyd edilməlidir. Bu halda kadrların ixtisasartırma və mütəxəssislərin yenidən hazırlanma işlərinin müxtəlif formalarının rolu artır və bu məsələdə müasir *universitetlər* çox fəal rol oynamalıdır.

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd edilənlər onu göstərir ki, universitet laboratoriyaları bazasında yeni, müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması və xüsusilə bu texnologiyaların təcrübi yoxlanılması sahəsində *universitet sahibkarlığını* inkişaf etdirmək və dəstəkləmək lazım olması barədə açıq danışmağın vaxtı yetişib. Haqqında bəhs etdiyimiz müasir şəraitdə mövcud unikal elmi tədqiqat bazası, konstruktor kollektivləri yaratmaq imkanları və istehsal bazası arasındakı ən sıx əlaqələr olması son dərəcə vacibdir. Beləliklə universitetlər çərçivəsində əmək fəaliyyəti getdikcə daha yaradıcı, yenilikçi xarakter kəsb edir.

Bu baxımdan, məhz aparıcı təhsil mərkəzləri olan universitetlərin elmi mühiti, *bir tərəfdən*, genişmiqyaslı istehsal və ya iri elmi tədqiqat institutu üçün xarakterik olan cari problemlər yükü ilə yüklənməyən tələbə və müəllimlərdən ibarət gənc tədqiqatçıların fikirlərini toplayıb konkret innovasiyalar şəklində cəmləşdirir. Bu cür azad yaradıcılıq fəaliyyəti, - əlbəttə ki, həm birbaşa dövlətdən, həm də dövlət tərəfindən stimullaşdırılan sahibkarlıq strukturlarından zəruri dəstək alması şərti ilə, - obyektiv olaraq, həqiqətən mütərəqqi innovasiya ideyaları irəli sürülməsinə kömək edir.

Digər tərəfdən, ölçüləri kiçik olsa da, *özünəməxsus* təcrübə və laboratoriya bazasının mövcud olması universitet divarları arasında yaradılmış texnologiyaların sınaqdan keçirilməsi ilə bağlı zəruri yoxlama işləri aparmağa imkan verir, bu isə innovasiyaların genişmiqyaslı istifadə üçün hazırlanması ilə bağlı istehsaladan əvvəlki mərhələni xeyli sürətləndirməyə və eyni zamanda bu mərhələdəki xərcləri azaltmağa imkan verir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yeni texnologiyalar yaradılması ilə bağlı bütün prosesin baha başa gəlməsi nəzərə alınmaqla, xərclərə qənaət etmək son dərəcə vacib amildir.

Bütün bunlar siyasi iqtisadın predmetinin genişlənməsinə də birbaşa təsir göstərir; bu halda siyasi iqtisad sadəcə elm kimi deyil, müasir universitetlərdə elmi-texniki tərəqqinin təşviqi ilə bağlı tətbiqi araşdırmaların sosial əhəmiyyətini əsaslandırma və sübut edə bilən *universitet elmi* kimi rolunu göstərir.

Nəticə

Ən son texnologiyaların yaranmasının və tətbiqinin təsiri altında məhsuldar qüvvələrin maddi-əşyavi tərkib hissələrinin strukturunda baş verən sürətli dəyişikliklər işçi qüvvəsinin vəziyyətində, əmək şəraitində və bütövlükdə əmək fəaliyyətinin xarakterində də birbaşa əks olunur. Eyni zamanda əmək fəaliyyəti özü mürəkkəbləşir və genişlənir, müasir həyatın yeni sahələrini əhatə edir. Beləliklə siyasi iqtisadın predmetinə birbaşa daxil olan *yeni sosial münasibətlər* yaranır və müvafiq surətdə siyasi iqtisadın predmeti genişlənir.

İqtisadiyyatın texniki-texnoloji bazisində baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin institusional strukturunda da dəyişikliklərə səbəb olur, bu isə öz növbəsində həm cari dövrdə, həm də perspektivdə dövlət xərclərini tələb edir. Buna görə nəzərdə tutulan institusional dəyişikliklərin, o cümlədən qarşıdakı xərclərin tətbiq olunan innovasiyaların milli və sosial əhəmiyyəti baxımından siyasi iqtisad mövqeyindən əsaslandırılmasının hərtərəfli sosial-iqtisadi təhlilinin əhəmiyyəti artır. Belə bir təhlil ilk növbədə siyasi iqtisad çərçivəsində araşdırmaların predmetidir.

Bundan əlavə, iqtisadiyyatın strukturunun mürəkkəbləşməsi dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı elementlərinin ümumi əhəmiyyətini və qarşılıqlı uzlaşmasını artırır. Bununla əlaqədar, cari dövrdə qəbul edilmiş və ya yaxın gələcəkdə qəbul ediləcək bu və ya digər iqtisadi qərarların, *əvvəlcə*, bu qərarların *birbaşa* aid olduğu insanlar üçün və *ikincisi*, bütövlükdə cəmiyyət üçün sosial əhəmiyyəti baxımından siyasi iqtisad mövqeyindən təhlilinin rolu artır. Buna görə də, müasir iqtisadi siyasət məhz sosial əhəmiyyət mövqeyindən təhlil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Рязанов В.Т.«Капитал» Маркса и современный капитализм: возможности и преимущества политэкономии постмарксистского синтеза.-Политэкономия-XXI.Том I.Методология и контексты./Под ред. А.В.Бузгалина и Н.Г.Яковлевой.–М.:ЦентрЛитНефтеГаз – 2023. – С. 199
2. Лемешенко П.С. Политэкономия институциональных изменений, или методология исследования переходного периода.– Политэкономия - XXI. Том II. Политэкономия – ключ к решению проблем экономики XXI века. /Под ред. А.В.Бузгалина и Н.Г.Яковлевой. – М.: ЦентрЛитНефтеГаз. – 2023. – С. 65
3. Вах: Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия. Т. 1. / Гл. ред. акад. А.М.Румянцев. – М.: Советская Энциклопедия. – 1972. – С. 428